

İslâm Hukukunda Medenî Müeyyide Olarak Adâlet Vasfından Yoksunluk Hâli ve İslâm İktisadındaki Rolü

Fatih TURAY

Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Asst. Prof. Dr., Karabük University Faculty of Theology

Karabük / Türkiye

fatihTURAY@karabuk.edu.tr | orcid.org/0000-0002-4703-4676

Özet

“Adâlet” gerek İslâmî ilimlerin gerekse batı referanslı sosyal bilim alanlarının gündemini meşgul eden ve esas itibarıyla bir ideali ifade eden çok boyutlu bir olgudur. Bütün anlam yelpazesıyla irtibatlı olmakla birlikte adâletin, İslâm yargılama hukukunda şahitlik ehliyeti bağlamında kişide bulunması gereken bir vasfı ifade eden nispeten farklı bir kullanımı da bulunmaktadır. Buna göre adâlet vasfına sahip olmak, şahitlerin büyük günahlardan kaçınmaları başta olmak üzere, genel olarak İslâm ahkâmına titizlikle riayet etmeleri gerektiği anlamına gelmektedir. Bu içeriğiyle adâlet, özellikle şahitlik yapacak kişilerde aranan bir vasfı olması bakımından ilk bakışta sadece yargılama hukukunu ilgilendiren spesifik ve detay bir mesele görünümü arz etmektedir. Fakat sonuçları ve etkilerine dikkatle bakıldığında bu vasfın kişide bulunmaması hâlinin bir tür “hukuki yetersizlik” anlamına geldiği ve bu yönüyle kişileri bütünüyle İslâm hukuku hükümlerine uygun davranmaya zorladığı için bir “medenî müeyyide” niteliği taşıdığı anlaşılmaktadır. Zira adâlet vasfına sahip olmayan kişiler, şahitlik ehliyetini kaybetmiş olmakta ve hukuk nazarında adeta yok sayılarak itibarsız hâle gelmektedir. Ayrıca İslâm hukukunda adâlet vasfından yoksun kişilerin halifelik ve kadılık başta olmak üzere,

Geliş/Received: 30.08.2024 | **Kabul/Accepted:** 27.12.2024 | **Yayın/Published:** 30.12.2024

Atıf/Citation: Turay, Fatih. “İslâm Hukukunda Medenî Müeyyide Olarak Adâlet Vasfından Yoksunluk Hâli ve İslâm İktisadındaki Rolü”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 44 (Aralık 2024), 395-421. / Turay, Fatih. “The Status of Lack of Justice as Civil Sanction in Islamic Law and its Role in Islamic Economics”. *Journal of Islamic Law Studies* 44 (December 2024), 395-421.

<https://doi.org/10.59777/ihad.1540886>

İntihal/Plagiarism: Bu makale en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi./This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

© Fatih TURAY | CC BY-NC-ND 4.0 International

kritik kamu görevlerine atanabilmesi veya bu görevleri sürdürebilmesi de mümkün görülmemektedir. Müeyyidelerin, kişileri hukuk kurallarına uymaya zorlayan yapısı dikkate alındığında -bir akdın geçersizliği hâlinin kişileri o akitle ilgili hukuk kurallarına uymaya zorladığı gibi- adâlet vasfından yoksunluk hâlinin de kişileri adâlet vasfını kaybetmemek için İslâm ahkâmına bütünüyle uymaya zorlayan bir hukuki/medenî müeyyide niteliği taşıdığı rahatlıkla ifade edilebilir. Öte yandan bu müeyyidenin İslâm hukukunun etkin ve dinamik bir şekilde toplumu şekillendirmesinde ve aynı zamanda İslâm iktisat sisteminin sosyal adâleti ve refahı sağlayan etkin bir iktisadi sistem oluşunda da son derece etkili olduğunun ifade edilmesi mümkün gözükmektedir. Zira en az cezaî müeyyideler kadar belki cezalardan çok daha etkili bir şekilde İslâm toplumunun şekillenmesinde katkısının olduğu anlaşılan bu müeyyidenin İslâm iktisat sisteminin temel hususiyetlerinin ortaya çıkışında da büyük önem arz ettiği anlaşılmaktadır. Şöyle ki, adâlet vasfının kaybına neden olan birçok fiil, aynı zamanda iktisadi açıdan da büyük ehemmiyeti haizdir. Örneğin faiz yemek veya kumar oynamak yahut zekât vermemek gibi fiiller, adâlet vasfından yoksunluğa neden olmaktadır. Esasen bu hususlar İslâm iktisat sistemini diğer iktisadi sistemlerden ayıran en temel farklılıkları teşkil etmekte, ayrıca İslâm iktisat sisteminin toplumsal ve bireysel bağlamda adâlet ve refahı gerçekleştirmesinde birincil derecede önem arz eden temel parametreleri oluşturmaktadır. Ayrıca iktisadi sistemleri ayakta tutan en temel unsur olan “insan” faktörünün tipolojisinin ortaya çıkışı bağlamında, İslâm iktisadi açısından “adâlet vasfından yoksunluk” müeyyidesinin yine kritik bir rolünün bulunduğu anlaşılmaktadır. Zira İslâm iktisadının yürürlükte olduğu bir İslâm toplumunun, bu müeyyidenin etkisiyle çoğunlukla “âdil” insanlardan oluştuğu söylenebilir. Dolayısıyla batılı iktisat sistemlerinin dayandığı insan faktörünü ifade eden “homo economicus” şeklindeki tipolojiye karşın; İslâm iktisat sisteminin dayandığı insan faktörünün “âdil kişi” şeklinde ifade edilmesi gerektiğini söylemek mümkün gözükmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla “adâlet vasfından yoksunluk” hâlinin bir medenî müeyyide niteliği taşıdığına ve bu müeyyidenin İslâm toplumu ve iktisadi sistemi üzerindeki etkilerine İslâmî araştırmalar literatüründe bu makalenin kaleme alınmasından önce dikkat çekilmemiştir. Bu makalede adâlet kavramının fıkıh literatüründe bu içeriğiyle mahiyeti ve önemi, bu vasfın kişide bulunmasının bir hukuki ve aynı zamanda manevî bir mükâfat niteliğinde olup, bu vasıftan yoksunluk hâlinin ise bir medenî müeyyide olduğunun tespiti ve bu müeyyidenin İslâm iktisat sisteminde icra ettiği kritik fonksiyonu üzerinde durulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Hukuku, İslâm İktisadı, Adâlet, Medenî Müeyyide, Şahitlik, Yargılama Hukuku.

The Status of Lack of Justice as Civil Sanction in Islamic Law and its Role in Islamic Economics

Summary

“Justice” is a multidimensional phenomenon that occupies the agenda of both Islamic sciences and western social sciences and essentially expresses an ideal. Although it is related to the whole spectrum of meanings, there is also a relatively different use of justice in Islamic jurisprudence, which pertains to a quality that a person must possess in the context of witness qualification. Accordingly, having the quality of justice means that witnesses must avoid major sins and abide by the rulings of Islam. In this sense, at first glance, justice seems to be a specific subject that concerns only the law of procedure. However, upon closer examination of its consequences and effects, it becomes evident that the lack of this trait in a person signifies a form of "legal incompetence." In this sense, it operates as a "civil sanction," compelling individuals to adhere to the entirety of Islamic law. This is because individuals who do not possess the quality of justice lose their capacity to be a witness and become disregarded and discredited in the eyes of the law. Moreover, in Islamic law, it is not considered possible for people who lack the quality of justice to be appointed to critical public positions, especially the caliphate and the judiciary, or to serve in these positions. It can be easily stated that just as the invalidity of a contract forces people to comply with the legal rules related to that contract, the lack of the justice quality serves as a legal/civil sanction that forces people to comply with all the rules of Islamic law in order to maintain the quality of justice. On the other hand, it is possible to argue that this sanction has been highly effective in shaping Islamic society. Simultaneously, it has also contributed to making the Islamic economic system an effective mechanism for ensuring social justice and welfare. That is to say, many acts that cause the loss of the quality of justice are also of great economic importance. For example, engaging in usury, gambling, or failing to pay zakat, all lead to a lack of justice. In fact, these issues constitute the most fundamental differences that distinguish the Islamic economic system from other economic systems, and also constitute the basic parameters that are of primary importance for the Islamic economic system to realize justice and welfare in the social and individual context. In addition, it is also understood that this sanction is of critical importance in shaping the “human” typology of Islamic economics. Because with the effect of this sanction, it is understood that Islamic society is mostly composed of “just” people. Therefore, unlike the “homo economicus” typology on which Western economic systems are based, it seems possible to say that the human factor on which the Islamic economic system is based should be expressed as “just person”. As far as we have been able to determine, the fact that “the status of lack of the quality of justice” is a civil sanction and the effects

of this sanction on the Islamic society and economic system have not yet been emphasized in the literature of Islamic studies. This article discusses the nature and significance of the concept of justice in this context in the fiqh literature. It emphasizes that possessing this quality is a legal reward, while lacking it results in a civil sanction. The article also explores the critical role of this sanction in the Islamic economic system.

Keywords: Islamic Law, Islamic Economics, Justice, Civil Sanction, Witness, Law of Procedure.

Giriş

İslâm medeniyetinin temel kavramlarından biri olan ve başta fıkıh olmak üzere İslâmî ilimlerin hemen hepsinde merkezi bir konumu bulunan “adâlet”, batı referanslı sosyal bilim alanlarının da gündemini meşgul etmektedir. Örneğin, hukukun temel amaç ve idealini teşkil eden¹ “adâlet”, ahlâkî açıdan da gerek bireysel gerek toplumsal bazda elde edilmesi hedeflenen bir erdem niteliği arz etmektedir.² Yine iktisadi açıdan gelirlerin dağılımında sosyal adâlet önem arz etmekte, gelir dağılımındaki sosyal dengesizlikler bazı teorisyenlere göre bir iktisadi sorun olarak görülmektedir.³

İslâmî ilimlerde ise “adâlet” kavramına kelâm ilminde Allah’ın isim ve sıfatları, kaza-kader, büyük günah işleyeninin durumu gibi konularda;⁴ tefsir ilminde adâlet ve zülümle ilgili âyetler bağlamında temas edilmektedir.⁵ Ahlâk/tasavvuf ilminde “adâlet” bilgi, öfke ve şehvet şeklinde kişide bulunan üç potansiyel kuvvenin yerli yerinde (mutedil) kullanılmasını sağlayarak sırasıyla hikmet, şecaat ve iffet hasletlerini ortaya çıkaran ve bu vasıfların tümünü kuşatan dördüncü kuvve ve erdemi ifade etmektedir ki bunların tamamlanmasıyla güzel ahlâk meydana gelmektedir.⁶ Fıkıh usulü ve hadis ilimlerinde ise râvinin taşıması gereken en temel vasıflardan biri olarak “adâlet”

¹ Abdülhak Kemal Yörüük, *Hukuk Felsefesi Dersleri* (İstanbul: Sönmez Neşriyat, 1961), 33, 34; Necip Bilge, *Hukuk Başlangıcı Hukukun Temel Kavram ve Kurumları* (Ankara: Turhan Kitabevi, 2006), 21.

² Aristotales, *Politika*, çev. Mete Tunçay (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2000), 10, 83, 90; Mustafa Çağrırcı, “Adâlet (Ahlâk)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/341.

³ Mark Skousen, *İktisadî Düşünce Tarihi Modern İktisadın İnşası*, çev. Mustafa Acar vd. (Ankara: Adres Yayınları, 2014), 240, 262.

⁴ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, thk. Fethullah Huleyf (İskenderiye: Dâru'l-Câmiâtî'l-Mısıriyye, ts.), 51, 312, 339, 354, 355.

⁵ Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn 'Abdullah b. Ahmed en-Neseffî, *Tefsîrî'n-Neseffî (Medârikü't-tenzil ve haqâ'iku't-te'vil)* (Dimaşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2008), 1/367, 404, 2/229.

⁶ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, thk. Seyyid 'Imrân (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2004), 3/70-72; Çağrırcı, “Adâlet (Ahlâk)”, 1/1/342.

zikredilmekte, ancak bu vasfın tafsilatları için fıkıh literatürünün yargılama hukuku bölümlerinde ele alınan şahitlik ehliyetine atıfta bulunmaktadır.⁷

Fıkıh ilminde ise “adâlet”, öncelikle İslâm hukukunun uygulayıcısı olarak kadı tarafından mahkemede hak ile verilen hükmün hakkaniyete en uygun çözüm olma niteliğini ve yargılama sürecinin sonucunda ortaya çıkacak sonucun bizatihi kendisini ifade etmektedir.⁸ Nitekim büyük Hanefî fakihî Serahsî (ö. 483/1090) dinin esas gönderilme nedeninin de insanlar arasında hak ile hükmetmek yani adâlet olduğunu, hatta gökler ve yerin adâletle ayakta durduğunu belirtmektedir.⁹ Öte yandan âdil yargılama neticesinde ortaya çıkan sonucun bizatihi kendisi olan “adâlet”, yargılama sürecinin de esas amacını teşkil etmekte ve bu amaca atıfla yargı/kazâ teşkilatına İslâm tarihinde “adâlet kurumu” denildiği belirtilmektedir.¹⁰

Bütün bu anlam yelpazesıyla irtibatlı olmakla birlikte, fıkıh literatürünün yargılama hukuku bölümlerinde şahitlik ehliyeti bağlamında adâlet kavramının farklı bir kullanımı daha bulunmaktadır. Bu anlamıyla “adâlet”, şahitlerde aranan bir yeterlilik şartını ifade etmekte ve ilk bakışta sadece yargılama hukukunun pratiğini ilgilendiren spesifik ve detay bir mesele olduğu izlenimini vermektedir. Ancak sonuçlarına ve etkilerine dikkatle bakıldığında bu şartın kişide bulunmaması hâlinin gerek İslâm hukukunun toplumu şekillendirmesinde gerekse İslâm iktisat sisteminin sosyal adâlet ve refahı sağlayan etkin bir iktisadi sistem oluşunda son derece etkili bir “müeyyide” niteliği taşıdığı anlaşılmaktadır. Zira “adâlet” vasfı, şahitlik ehliyetine ilaveten hemen hemen bütün kamusal görevlerin ifası için aranan başlıca şartlar arasında zikredilmekte ve İslâm hukuku nazarında bu vasfı kaybetmeye neden olan itikadî, amelî veya ahlâkî birçok fiil bulunmaktadır. Dolayısıyla İslâm toplumunda yaşayan Müslümanlarda bu vasfın bulunması adeta bir zorunluluk teşkil etmekte ve yargı kararıyla kişideki mevcudiyeti tespit edilen bu vasfı, İslâm toplumunun tamamını ilgilendiren bir nitelik arz etmektedir. İslâm toplumunu şekillendiren bir medenî müeyyide olduğu anlaşılan bu durumun aynı zamanda İslâm iktisat sisteminde de büyük bir etkiye sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla şahitlerde aranan adâlet vasfının kişide bulunmaması hâlinin bir müeyyide niteliği taşıdığına ve bu müeyyidenin İslâm toplumu ve

⁷ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ min 'ilmi'l-uşûl*, nşr. Nâcî es-Suveyd (Sayda-Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2008), 1/222; Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâ'isü'l-ħaşiş şerhu İhtisâri 'ulûmi'l-ħadiş* (Riyad: Dâru'l-Keyân, 2005), 152.

⁸ Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl es-Serahsî, *Kitâbü'l-Mebûsât*, thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009), 16/67.

⁹ Serahsî, *el-Mebûsât*, 16/67.

¹⁰ Fahrettin Atar, *İslam Adliye Teşkilatı Ortaya Çıkışı ve İşleyişi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 51.

iktisadi sistemi üzerindeki etkilerine İslâmî araştırmalar literatüründe henüz dikkat çekilmemiştir. Dolayısıyla bu çalışma, tespitimize göre konuyla ilgili ilk bilimsel değerlendirme niteliği arz etmektedir.

Bu makalede fıkıh literatüründe adâlet kavramının şahitlik ehliyeti bağlamındaki mahiyeti, bu vasfın kişide bulunmasının bir hukuki mükâfat, bulunmaması hâlinin ise bir medenî müeyyide olduğunun tespiti ve bu müeyyidenin İslâm iktisat sistemindeki fonksiyonu üzerinde durulmuştur. Makalede adâlet olgusunun farklı yönlerine, sadece yargılama hukukunu ilgilendiren hususlara, halifelik ve kadılık gibi görevlerin ilave şartlarına, âdil yargılamayı gerektiren başka konulara ve İslâm iktisadının diğer temel parametrelerine ise değinilmemiştir.

1. Adâletin Tanımı ve Dayanağı

Sözlük anlamı itibariyle “adâlet” kavramı “eşitlik, denklik, istikamet, doğruluk, hak ile hükmetmek, her hakkı sahibine vermek” gibi anlamlara gelmektedir.¹¹ En genel anlamıyla adâletin zıddı olan “zulüm” ise “bir şeyi layık olduğu yerin dışında bir yere koymak” şeklinde tanımlanmaktadır.¹² Buna göre en kuşatıcı anlamıyla “adâlet” bir şeye hakkını vermek iken; “zulüm”, layık olduğu yani hak ettiği şeyi vermemek olmaktadır.

Fıkıh literatürünün yargılama hukuku bölümlerinde ise “adâlet-i şühûd” (şahitlerin adâleti) şeklinde nitelenen “adâlet” kavramı, İmam Ebû Yûsuf’tan (ö. 182/798) nakledildiğine göre, “büyük günahlardan kaçınmak, küçük günahlarda ısrarcı olmamak, düzgün işleri bozuk işlerinden (salâhı fesadından) ve doğru işleri yanlışlarından (savabı hatasından) fazla olmak” şeklinde tanımlanmaktadır.¹³ Gazzâlî (ö. 505/1111), adâletin “dini hayat hususunda istikamet sahibi olmaktan ibaret olduğunu” ifade ederek, bu yaşam biçiminin kişide yerleşik bir hâl aldığını ve böylece kişinin takva sahibi ve karakterli bir insan olarak etrafına güven verdiğini belirtmektedir.¹⁴ Yine Mâlikî fakihî İbn Rüşd’ün (ö. 520/1126) belirttiğine göre, adâlet “bir kimsenin büyük günahlardan kaçınması, küçük günahlardan sakınması ve ahlâkî rezîletlerden de korunmaya

¹¹ Râgıb el-İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Çur'ân*, ed. Safvân Adnân Dâvûdî (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 2002), 551, 552; Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1414), 11/430; *Türk Hukuk Lûgati* (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1991), 19; Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 11; Nasi Aslan, “Adalet Medeniyeti Üzerine”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 28 (2016), 10.

¹² İsfahânî, *Müfredât*, 537.

¹³ Fahrüddîn Osmân b. Alî ez-Zeylâî, *Tebyînü'l-hakâ'ik şerhu Kenzi'd-dekâ'ik* (Bulak: el-Matbaati'l-Kübra'l-Emîriyye, 1314), 4/226; Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Ali el-Kârî, *Fethu bâbi'l-'inâyeye bi-şerhi'n-Nukâye*, nşr. Muhammed Nizâr Temîm-Heysem Nizâr Temîm (Beyrut: Dâru'l-Erkâm b. Ebi'l-Erkâm, 1418), 3/131.

¹⁴ Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 1/222.

çalışması” şeklinde tanımlanmaktadır.¹⁵ Kapsamlı bir tanıma göre adâlet; doğru sözlü, emaneti yerine getiren, haramlardan kaçınan, günahlardan sakınan, şüphelerden uzaklaşan, rıza ve öfke hâllerinde itidali koruyan, din ve dünya işlerini yürütürken şahsiyet ve karakterini kaybetmeyen bir şahsın taşıdığı bütün bu vasıfların toplamını ifade etmektedir.¹⁶ Âdil kimse ise “hasenâtı seyyiâtına galip olan kişi olup, büyük günahlardan kaçınan ve küçük günahlarda ısrarcı olmayan, salâhı fesadından çok ve doğruları yanlışlarından çok olan kimse”¹⁷ olmaktadır. Öte yandan adâlet bu anlamıyla “kasıtlı olarak büyük günah işlemek veya küçük günahlarda tevilsiz ısrarlı olmak” anlamındaki “fisk” kavramının zıddı olmaktadır.¹⁸

Adâletin “hak ile hükmetmek ve her hakkı sahibine vermek” şeklindeki en kuşatıcı anlamıyla yukarıda bazı tanımlarına değindiğimiz “âdil kişide bulunan vasıf” anlamı arasındaki bağlantı şu şekilde izah edilebilir: Kişinin hak ile hükmederek her hakkı sahibine vermesi demek, gerek Yüce Allah’ın haklarını gerekse kulların haklarını yerine getirmesi anlamına gelmektedir. Allah’ın kulları üzerindeki hakkı, hadis-i şerifte bildirildiği üzere “Allah’a kulluk etmeleri ve O’na şirk koşmamalarıdır.”¹⁹ Nitekim Kur’ân-ı Kerim’de şirkin büyük bir zulüm olduğu bildirilmektedir.²⁰ Zulüm ise adâletin tam zıddıdır. Dolayısıyla sadece Yüce Allah’a ait olan bir vasfı ya da fiili başkasına isnad etmek büyük bir haksızlık/zulüm olup adâlete en temelden aykırıdır.²¹ Ayrıca Allah’a kulluk/ibadet etmek demek O’nun emir ve yasaklarına riayet etmek anlamına gelmektedir.²² Öte yandan fıkıh usulünde şer’î emir ve yasaklardan bir kısmı yalnızca Allah hakkı olarak nitelendirilirken, bir kısmı ise kul hakkı olarak nitelendirilmektedir.²³ Bu ayrım özellikle bazı durumlarda kul tarafından hakkın iskat edilebilmesi açısından önem arz

¹⁵ Ebü'l-Velid Muhammed b. Ahmed İbn Rüşd, *el-Beyân ve't-taḥṣîl*, thk. Muhammed Haccî vd. (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1408), 10/81.

¹⁶ Atar, *İslam Adliye Teşkilatı*, 207, 208.

¹⁷ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-i İslamiye ve Istilahat-ı Fıkhiyye Kamusu* (İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi, ts.), 8/119, 130.

¹⁸ Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 12, 136, 144.

¹⁹ Ebû 'Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *el-Câmi'u's-Şaḥîh*, nşr. Mustafa Dîb el-Bugâ (Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 1414), “Cihâd”, 46 (No. 2701).

²⁰ *Kur'ân-ı Kerîm Meâlî*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), Lokmân 31/13.

²¹ Ebû 'Abdillâh Fahrüddîn Muhammed er-Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb (et-Tefsîrül-kebir)* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420), 25/119, 120.

²² Ebû Zeyd 'Ubeydullâh b. Ömer ed-Debûsî, *Taḳvîmü'l-edille fi'l-uşûli'l-fikh*, nşr. Adnân el-Alî (Sayda-Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2006), 70.

²³ Ebü'l-Berekât Hâfîzüddîn 'Abdullah b. Ahmed en-Nesefî, *Metnü'l-Menâr fi uşûli'l-fikh*, nşr. Ahmed Abdulmelik Abdurrahman es-Sa'dî (Dimaşk: Dâru Sa'diddîn, 2010), 188, 189; Bilmen, *Istilahat-ı Fıkhiyye*, 1/225, 226.

etse de, son tahlilde Yüce Allah'ın bütün emir ve yasaklarında esasen kendi hakkı bulunmaktadır.²⁴ Zira bütün ulemânın ittifakıyla hüküm koyma, yani bir şeyi "hak" olarak belirleme yetkisi yalnızca Allah'a aittir.²⁵ Dolayısıyla kişinin itikadî, amelî ve ahlâkî bütün fiillerinde öncelikli hak sahibi olan Allah'ın hakkına riayet etmesi gerekmektedir. Ayrıca kullara hak nispet edilen durumlarda ise yine kişinin, Yüce Allah'ın koymuş olduğu hükümler manzumesi çerçevesinde kulların hakkına da riayet etmesi gerekmektedir. İşte dinin bütün bu emir ve yasaklarına riayet etmeye çalışarak büyük günahlardan tamamen kaçınan, küçük günahlarda ise ısrarcı olmayan, doğruları yanlışlarından fazla olan bir kimse her hak sahibine hakkını veren adâlet sahibi âdil bir kimse olmaktadır.

İslâm yargılama hukukunda şahitlerin "adâlet" vasfını taşıması gerektiği ve âdil olmayan kimsenin şahitliğinin kabul edilmeyeceği hükmü Kur'an-ı Kerim'de "Şahitliklerine güvendiğiniz kimselerden..."²⁶ ve "İçinizden iki âdil kimseyi şahit tutun"²⁷ âyetlerine dayandırılmaktadır.²⁸ Şahitlik ve hadis rivayeti bağlamında "Size bir fâsık haber getirirse araştırın"²⁹ âyet-i kerimesi de adâletin şart olduğuna delil getirilmektedir.³⁰ Ayrıca yüce Allah doğrudan adâleti, adâletle hükmetmeyi ve şahitlere kendilerinin aleyhine dahi olsa adâleti titizlikle ayakta tutmalarını emretmektedir³¹ ki bu âyet-i kerimelerin de adâletin şahitlerde bulunması gereken vasıf anlamına delalet ettiği söylenebilir.

2. Adâlet Vasfına Sahip Olma Şartının Arandığı Görevler

Yukarıda belirtilen içeriğiyle adâlet vasfının tanımı, mahiyeti ve bu vasfı ihlal eden fiiller fıkıh literatürünün yargılama hukuku konuları kapsamında yer alan kitâbü'ş-şehâdât bölümlerinde ele alınmakta ve adâletin şahitlik ehliyetinin temel şartlarından biri olduğu hususunda fukahânın ittifakı bulunmaktadır.³² Buna göre adâletin

²⁴ Bilmen, *Istilahat-ı Fıkhiyye*, 1/226.

²⁵ Fahrettin Atar, *İslâm Yargılama Hukukunun Esasları* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017), 32; Ahmet Akgündüz, "Hâkim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/182.

²⁶ el-Bakara 2/282.

²⁷ et-Talâk 65/2.

²⁸ Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed İbn Rüşd, *el-Mukaddimât*, nşr. Zekeriya Umayrât (Beyrut: Dâru'l-Kütüb'l-İlmiyye, 2002), 2/12; Ebü'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr el-Merginânî, *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedî*, nşr. Muhammed Adnân Dervîş (Beyrut: Dâru'l-Erkâm b. Ebî'l-Erkâm, ts.), 3/116, 117.

²⁹ el-Hucurât 49/6.

³⁰ Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 1/222.

³¹ en-Nisâ 4/58, 135, el-Mâide 5/8, en-Nahl 16/90.

³² İbn Rüşd, *el-Mukaddimât*, 2/11; Merginânî, *el-Hidâye*, 3/116, 117; 'Abdülkerîm b. Muhammed b. 'Abdülkerîm er-Râfîî, *el-'Aziz şerhu'l-Vecîz*, nşr. 'Alî Muhammed İvaz - Âdil Ahmed 'Abdülmecûd (Beyrut: Dâru'l-

bir yeterlilik şartı olarak arandığı temel görev, mahkemede kadı huzurunda yapılan “şahitlik” olmaktadır. Ancak hemen belirtelim ki, şahitlerin âdil olması demek hiç günah işlememiş olmaları anlamına gelmemekte, ayrıca toplumda âdil insanların bulunmaması hâlinde Hanefî mezhebine göre âdil olmayan fâsik kimselerin şahitliğinin bazı davalarda kabul edilebileceği belirtilmektedir.³³ Öte yandan şahitlerin âdil olup olmadıklarının belirlenmesi anlamındaki “tezkiye” işleminin açık veya gizli bir soruşturma ile mi yapılacağı ve tarafların talebinin bu husustaki etkisinin ne olacağı gibi konularda fukahânın farklı görüşleri bulunmaktadır.³⁴

Nikâh şahitliği veya rü'yet-i hilal, kible tayini gibi ibadetlerle ilgili konularda haber veren kişilerin durumu da bir tür şahitlik olarak değerlendirilmekte ve bu tür konularda haber veren kişide de adâlet vasfı aranmaktadır.³⁵ Nikâh akdinde maksat akdin ilanı olduğu için Hanefî mezhebine göre şahitlerde adâlet vasfı şart değil, mendup olmakla birlikte fakihlerin çoğunluğuna göre nikâh şahitliğinde de adâlet şartı aranmaktadır.³⁶ Öte yandan şahitlik ehliyeti ile bağlantılı olarak bir tür şahitlik/haber verme anlamına gelen hadis rivayetinde de adâlet, râvinin taşınması gereken en temel vasıfların başında zikredilmektedir.³⁷

Şahitlik ve hadis rivayeti dışında “adâlet”, kamu görevlerinin birçoğunu ifa edebilmek için aranan şartlar arasında zikredilmektedir. İslâm hukukuna göre adâlet vasfını taşımadığına hükmedilen bir kimsenin kritik kamu görevlerine atanması genellikle mümkün olmamakta, hâlihazırda yaptığı bir görev esnasında adâlet vasfını kaybettiğinde görevinden azledilmesi de mümkün olmaktadır.³⁸

Aktarılan bir bilginin naklinde güvenilirliğin esas olduğu şahitlik ve hadis rivayeti dışında adâlet vasfının arandığı en kritik kamu görevi kuşkusuz “halifelik” görevidir. Nitekim büyük Şâfiî fakihî Mâverîdî (ö. 450/1058), halifede bulunması gereken

Kütübî'l-İlmiyye, 1417), 13/6; Hocaeminefendizâde Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-hükkâm şerhu Mecelleti'l-ahkâm* (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017), 4/3053; Atar, *İslâm Yargılama Hukukunun Esasları*, 242, 243; Davut Yaylalı, *İslam Hukukunda Şahitlerin Güvenilirlik Soruşturması* (Bursa:y.y., 1996), 17, 18; H. Yunus Apaydın, “Şahit”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/281.

³³ ‘Alî el-Kârî, *Fethu bâbi'l-înâye*, 3/106; Apaydın, “Şahit”, 38/281.

³⁴ ‘Alî el-Kârî, *Fethu bâbi'l-înâye*, 3/131, 132; Yaylalı, *Şahitlerin Güvenilirlik Soruşturması*, 36-41; Tuncay Başoğlu, “Tezkiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/77, 78.

³⁵ Sezai Bekdemir, “İslâm Hukukunda Fâsığın Haber ve Şâhitliğinin Geçerliliği Meselesi”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (2021), 206, 207.

³⁶ Ebü'l-Menâkıb Şihâbüddîn Mahmûd ez-Zencânî, *Tahrîcü'l-fürû' 'ale'l-uşul*, thk. Muhammed Edib Sâlih (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1398), 262, 263; Bilmen, *İstılahat-ı Fikhiyye*, 2/32.

³⁷ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzheti'n-nazar şerhu Nuḥbeti'l-fiker*, nşr. Ebu 'Ubeyde el-Ala b. Muhammed b. Abdülğani (Fâriskûr: Dâru İbn Receb, 2006), 58, 98; Şâkir, *el-Bâ'isü'l-ḥaşiş*, 152.

³⁸ Fahrettin Atar, “Azil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/326, 327.

şartların ilk sırasında “adâlet” vasfını zikretmekte, halifelik görevinin devamına mâni olan durumların ilk sırasında da yine adâlet vasfını kaybetme hâlini ifade etmektedir.³⁹ Ancak pratikte bu vasfı taşımayan bir kimsenin zorla halifelik makamına gelmesi yahut görevi başındayken bu vasfı ortadan kaldıracak gayrimeşru bir fiil işlemesi ve “ehlü'l-hal ve'l-akd” tarafından verilen azil kararını tanımaması hâlinde fukahânın çoğunluğuna göre fitneye ve kan dökmeye sebep olabilecek davranışların câiz görülmediği ifade edilmektedir.⁴⁰

Mâverdî'nin açıkça ifade ettiği üzere her türlü kamu görevi için aranan temel bir şart olan⁴¹ adâlet, halifeyi seçmek ve gerektiğinde azletmekle görevli olan ehlü'l-hal ve'l-akdi oluşturan kişiler başta olmak üzere, vezirlik gibi üst düzey devlet görevleri için de şarttır.⁴²

Adâlet şartının arandığı kritik kamu görevlerinden bir diğeri de “kadılık” görevidir. Hukukun temel amacı bağlamında “adâleti” gerçekleştirmekle görevli olan kadıların hangi vasıfları taşıması gerektiği hususunda fıkıh literatürünün edebü'l-kâdî bölümlerinde genişçe durulmakta ve bu vasıflardan hangilerinin tercih sebebi olduğu hususunda titiz değerlendirmeler yapılmaktadır. Söz konusu kemâl sıfatlarına ilişkin farklı görüşler ileri sürülse de kadıların göreve atanabilmek için “adâlet” vasfına sahip olması gerektiği ve görevi esnasında adâlet vasfını kaybettiği takdirde bu durumun görevinden azlini gerektireceği hususunda fukahânın ittifakı bulunmaktadır.⁴³ Ancak görevi esnasında adâlet vasfını yitiren bir kadı tarafından verilmiş olan hükmün -birçok Hanefî âlimi ve diğer üç mezhep aksi görüşte olmakla birlikte- Hanefî mezhebine göre geçerli olacağı ifade edilmektedir.⁴⁴ Ayrıca bazı kaynaklarda kadı tayini hususunda adâlet şartının bir kemâl/evleviyet şartı olduğu ve fâsık bir kimsenin de ihtiyaç hâlinde

³⁹ Ebü'l-Hasen 'Alî b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, ts.), 19, 42.

⁴⁰ 'Alî el-Kârî, *Fethu bâbi'l-înâye*, 3/106; Atar, “Azil”, 4/326.

⁴¹ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, 112.

⁴² Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, 17, 41; M. Beşir Eryarsoy, *İslâm Devlet Yapısı* (İstanbul: Beka Yayıncılık, 2013), 224, 245.

⁴³ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, 112; Ali el-Kârî, *Fethu bâbi'l-înâye*, 3/106; *el-Fetâva'l-Âlemgîriyye (el-Fetâva'l-Hindiyye)* (Bulak: el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emîriyye, 1310), 3/307; Atar, *İslâm Yargılama Hukukunun Esasları*, 113-123.

⁴⁴ 'Alî el-Kârî, *Fethu bâbi'l-înâye*, 3/106; *el-Fetâva'l-Âlemgîriyye*, 3/307; Yusuf Şevki Yavuz, “Fâsık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/205.

kadı olarak tayininin mümkün olabileceği, ancak bu durumun uygun düşmeyeceği ifade edilmektedir.⁴⁵

İslâm hukukunun pratik uygulayıcısı konumundaki kadılık makamına nazaran bir anlamda teorik mahiyet arz eden müctehid, fakih ve müftî gibi ilmî yetkinlik ifade eden vasıflara sahip olabilmek için de adâlet şartı bulunmaktadır.⁴⁶ Esasen birbirinin yerine de kullanılabilen bu üç tabirden özellikle müctehid, şer’î delillerden hüküm istinbat ederek icthad edebilme kudretine ve ehliyetine sahip alimleri ifade etmekte, fakih ise fıkıh alanında yetkin otorite anlamına gelmekle birlikte daha ziyade icthad seviyesine varmayan bir yetkinliği ifade etmektedir.⁴⁷ Esasen müftînin de icthad ehliyetine sahip yetkin bir müctehid olduğu ve fetvânın icthad anlamına geldiği belirtilmektedir.⁴⁸ Şer’î bir konunun hükmünü bir müctehidden naklederek açıklama işi ise aslında fetva değil, fetvanın nakli olmakla birlikte,⁴⁹ bu nakil işini yapan mukallid bir fakihin de müftî olarak tayin edilmesinin adâlet vasfını taşıması kaydıyla mümkün görüldüğü ifade edilmektedir.⁵⁰ Yine eğitim-öğretim faaliyetleriyle uğraşan müderrislerin de adâlet sahibi olması gerektiği ifade edilmekte,⁵¹ ayrıca imam-hatiplik görevine atanma hususunda da adâlet vasfı bir şart olarak zikredilmektedir.⁵²

Adliye teşkilatında görev yapan kâtib-i adl (noter), kadı naibi gibi görevlilerin yanı sıra tarihte çeşitli görev isimleriyle anılan güvenlik görevlileri de dahil olmak üzere diğer kamusal görevlerin ifasını gerçekleştirebilmek için de adâlet şarttır.⁵³ Örneğin İslâm yargılama hukukunda kişilerin âdil olup olmadıklarını tespit amaçlı yapılan gizli veya açık soruşturmaları yapmak üzere görevlendirilen kişiye “müzekkî” denilmektedir. Esasen bu görevi yerine getirecek kişilerin de güvenilir olmaları ve adâlet vasfını taşımaları gerekmektedir.⁵⁴

Görüldüğü üzere bir İslâm toplumunda toplumun tamamen âdil olması ideal bir hedef olup, birçok kamu görevini yerine getirebilmek için bu vasa sahip olmak

⁴⁵ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Vasîf fi'l-mezheb*, thk. Ahmed Mahmûd İbrâhim - Muhammed Muhammed Tâmir (Kahire: Dâru's-Selâm, 1417), 7/291; Ali el-Kârî, *Fethu bâbi'l-inâye*, 3/106; *el-Fetâva'l-Âlemgîriyye*, 3/307.

⁴⁶ Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/293.

⁴⁷ Bilmen, *İstilahat-ı Fıkhiyye*, 1/312-315.

⁴⁸ *el-Fetâva'l-Âlemgîriyye*, 3/308.

⁴⁹ *el-Fetâva'l-Âlemgîriyye*, 3/308.

⁵⁰ Atar, *İslam Adliye Teşkilatı*, 269, 270.

⁵¹ Ahmed Çelebi, *İslam'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, çev. Ali Yardım (İstanbul: Damla Yayınevi, 1998), 207.

⁵² Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultânîyye*, 162.

⁵³ Atar, *İslâm Yargılama Hukukunun Esasları*, 134, 157, 184.

⁵⁴ Yaylalı, *İslam Hukukunda Şahitlerin Güvenilirlik Soruşturması*, 62.

gerekmektedir. Ancak şu hususu da eklemek gerekir ki, toplumda âdil insanların bulunamaması hâlinde kamu düzeninin işleyişinde aksaklıklara mahal vermemek için zorunlu durumlarda adâlet vasfı bir tercih sebebi olarak değerlendirilmekte ve bu vasfı kaybetmiş kişilerin de bazı kamu görevlerini yerine getirebileceği, ancak imkân olduğu takdirde fâsik kimselerin şahitlik başta olmak üzere bütün kamu görevlerinden uzak tutulması gerektiği fıkıh literatüründe belirtilmektedir.⁵⁵

3. Adâlet Vasfından Yoksunluğa Neden Olan Fiiller

Adâlet vasfına sahip olabilmek için öncelikli şart Müslüman olmak olup, gayrimüslimlerin bu vasfa sahip olmadığı ifade edilmektedir.⁵⁶ İslâm toplumunda yaşayan gayrimüslimlerin -her ne kadar kendi aralarındaki davalarda şahitlikleri Hanefî mezhebine göre geçerli olsa da- Müslümanlarla ilgili davalarda şahitlikleri ittifakla geçerli olmamaktadır.⁵⁷ Öte yandan ehl-i hevâ veya ehl-i bid'at olarak nitelendirilen fırkalara mensup olmak itikadî açıdan "fisk" olarak değerlendirilmektedir.⁵⁸ Ancak Hanefî mezhebine göre selef-i sâlihîne sövmemek, küfre düşmemiş olmak ve yalanı meşru görmemek gibi şartlarla bu gruplara mensubiyeti olanların şahitlikleri kabul edilebilmektedir.⁵⁹

Amelî konularda adâlet vasfını ortadan kaldıran fiiller, öncelikle "kebâir" denilen büyük günahlardır.⁶⁰ Ancak büyük günahlar içerisinde kazf suçunun ayrı bir önemi bulunmaktadır. İffetli bir Müslümana zina iftirasında bulunma suçunu ve bu suçun cezasını ifade eden kazf ile ilgili olarak, Kur'ân-ı Kerim'de bu suçu işleyenlerin şahitliklerinin ebediyen kabul edilmeyeceği bildirilmiştir.⁶¹ Şâfiî mezhebine göre kazf cezası alan kişinin, tövbe ettiği takdirde yeniden adâlet vasfına ve şahitlik ehliyetine kavuşabilmesi mümkün görülmekte,⁶² ancak Hanefî mezhebine göre kişi tövbe ettiğinde adâlet vasfına kavuşsa da şahitlik ehliyetini ebediyen kaybetmiş olmaktadır.⁶³ Esasen diğer had cezası gerektiren suçları işlemiş ve had cezasına çarptırılmış olmak da adâlet vasfını ortadan kaldırmakta, ancak cezaya uğradıktan sonra tövbe eden kişiler yeniden adâlet vasfına ve şahitlik ehliyetine kavuşabilmektedir.⁶⁴ "Mânî zâil oldukta memnû' 'avdet eder"

⁵⁵ Gazzâlî, *el-Vasfî*, 7/291; Ali el-Kârî, *Fetħu bâbi'l-'inâye*, 3/106; *el-Fetâva'l-Âlemgîriyye*, 3/307.

⁵⁶ İbn Rüşd, *el-Beyân ve't-taḥşîl*, 17/100.

⁵⁷ Merginânî, *el-Hidâye*, 3/122, 123; Râfiî, *el-'Azîz*, 13/5; Atar, *İslam Adliye Teşkilatı*, 393.

⁵⁸ Merginânî, *el-Hidâye*, 3/122.

⁵⁹ Merginânî, *el-Hidâye*, 3/122; Apaydın, "Şahit", 38/281.

⁶⁰ İbn Rüşd, *el-Beyân ve't-taḥşîl*, 10/81; Râfiî, *el-'Azîz*, 13/9.

⁶¹ en-Nûr 24/4, 5.

⁶² Zencânî, *Taḥricü'l-fürû' 'ale'l-uşûl*, 383.

⁶³ Merginânî, *el-Hidâye*, 3/121.

⁶⁴ Merginânî, *el-Hidâye*, 3/121.

kaidesi gereğince kural olarak “adâlet” vasfına mani olan hâller ortadan kalkıp kişi tövbe edip hâlini islah edince bu vasıf da geri dönmektedir.⁶⁵ Ancak kazf sebebiyle şahitliğin reddi, âyet-i kerimede özellikle bildirildiği için had cezasının bir kısmı şeklinde değerlendirilerek bu kural kapsamında görülmemektedir.⁶⁶ Öte yandan yalancılıkla tanınmış olmak sebebiyle şahitlik ehliyetini ve adâlet vasfını kaybetmiş olmak da bu kaidenin diğer bir istisnası olarak değerlendirilmekte ve kişi tövbe edip adâlet vasfına tekrar kavuşsa bile şahitlik ehliyetini yitirmiş olmaktadır.⁶⁷

Hırsızlık, zina, eşkıyalık, şarap içmek, faiz yemek, kumar oynamak, yalancı şahitlik yapmak,⁶⁸ şirk koşmak, büyü yapmak, adam öldürmek, ana-babaya isyankar olmak, savaştan kaçmak, yetim malı yemek gibi büyük günahların adâlet vasfını düşürdüğü belirtilmektedir.⁶⁹ Ayrıca rüşvet de adâlet vasfını düşüren fiske sebepleri arasında zikredilmektedir.⁷⁰ Fukahânın büyük çoğunluğuna göre tavla oynamak haram olup adâlet vasfını düşürmektedir.⁷¹ Hanefî mezhebine göre câiz görülmemeyen, Şâfiî mezhebinde ise mekruh hatta bir görüşe göre mubah olduğu ifade edilen satranç oynamak ise, mutlak olarak adâlet vasfını düşüren bir fiil olarak görülmesi de; kumar, çirkin söz veya bir namazın vaktini kasten geçirmek gibi haram bir işe vesile olduğu takdirde adâlet vasfını ve şahitlik ehliyetini ortadan kaldırmaktadır.⁷² Namaz ve oruç gibi vakti belirlenmiş olan farzları özürsüz terk etmek, zekât ve hac gibi mukayyed vacipler kapsamına girmeyen farzları ise özürsüz geciktirmek -farklı görüşler de ileri sürülmekle birlikte- adâlet vasfını düşürmektedir.⁷³ Ayrıca birçok gayrimeşru fiili kapsamına alan “haram yemekle tanınmak” da adâlet vasfını düşürmektedir.⁷⁴

İslâm’ın temel ahkâmını bilmemek, namus ve mürüvveti ortadan kaldıracak şekilde dans, şarkıcılık ve hokkabazlık gibi işleri sürekli olarak yapmak, setr-i avrete dikkat etmemek, cimrilik ve yalancılık ile tanınmak, dalkavukluk yapmak, dilencilik yapmak, yolda yemek yemek veya bevl etmek, kuşlarla oynamak, ağıtçılık yapmak, aşırı

⁶⁵ Merginânî, *el-Hidâye*, 3/121; Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-hükkâm*, 4/3003, 1/83, 84.

⁶⁶ Merginânî, *el-Hidâye*, 3/121; Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-hükkâm*, 4/3003.

⁶⁷ *el-Fetâva'l-Âlemgiriyye*, 3/467; Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-hükkâm*, 4/3003; Bilmen, *Istılahat-ı Fikhiyye*, 8/130.

⁶⁸ İbn Rüşd, *el-Beyân ve't-taḥṣîl*, 10/81; Merginânî, *el-Hidâye*, 3/121, 122.

⁶⁹ İbn Rüşd, *el-Beyân ve't-taḥṣîl*, 10/81; Zeylaî, *Tebyînü'l-ḥakā'ik*, 4/222.

⁷⁰ Merginânî, *el-Hidâye*, 3/101.

⁷¹ *el-Fetâva'l-Âlemgiriyye*, 3/467; Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-hükkâm*, 4/3005.

⁷² Merginânî, *el-Hidâye*, 3/122; Râfiî, *el-'Azîz*, 13/10, 11; Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-hükkâm*, 4/3005.

⁷³ *el-Fetâva'l-Âlemgiriyye*, 3/466.

⁷⁴ *el-Fetâva'l-Âlemgiriyye*, 3/466.

derecede mizah ile meşgul olmak gibi fiiller de şahitlik ehliyetini düşüren vasıflar arasında zikredilmektedir.⁷⁵

Kişinin adâlet vasfına sahip olup olmadığının tespiti son tahlilde hukuki bir karar olmakla birlikte bu vasfı düşüren fiillerin itikadî, amelî ve ahlâkî fiiller şeklinde gruplandırılabilmesi mümkün gözükmektedir. Buna göre adâlet vasfını düşüren fiillerden örneğin İslâm itikadıyla bağdaşmayan ehl-i bid'at olmak, itikad boyutuyla adâlet vasfını düşürmekte; başta had cezası gerektiren suçlar olmak üzere büyük günahlar amelî/hukuki yönüyle adâlet vasfını ortadan kaldırmaktadır. Cimrilik, dalkavukluk, yalancılık gibi fiillerin ise ahlâkî boyutuyla adâlet vasfını düşürmekte olduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan şu hususu da belirtmek gerekir ki adâlet vasfı ve şahitlik ehliyeti birbiriyle çok bağlantılı ve çoğu kere birbirinin yerine kullanılan vasıflar olmakla birlikte örneğin bid'at ehli olmak gibi adâlet vasfını düşüren fakat bazı şartlarla şahitliğin kabulüne engel olmayan durumlar da bulunmaktadır. Nitekim bazı durumlarda fâsıkın şahitliğinin kabul edilebileceği açıkça bildirilmektedir.⁷⁶ Tam tersine kazf suçu işlediği veya yalancılığı ile tanınmış olduğu için adâlet vasfını ve şahitlik ehliyetini kaybeden kişiler tövbe ederek yeniden adâlet sahibi olabilmekte, ancak adâlet vasfına yeniden sahip olmalarına rağmen şahitlik ehliyetini yitirmiş olmaktadır.⁷⁷ Dolayısıyla adâlet vasfına sahip olmak çoğu kere şahitlik ehliyetine de sahip olmak anlamına gelmekle birlikte istisnai durumlar da söz konusu olabilmektedir. Ayrıca şahitlik ehliyetini düşüren fiiller içerisinde ahlâkî fiiller olarak kategorize edilebilecek mürüvete/mürûte aykırı fiillerin birçoğunun adâlet vasfını da düşürüp düşürmediği fıkıh kaynaklarında açıkça belirtilmemekte ve bu hususta görüş birliğinin de bulunmadığı ifade edilmektedir.⁷⁸ Ancak adâlet vasfının tanımlarında işaret edilen ve İbn Rüşd'ün naklettiği tanımda ise açıkça zikredilen “ahlâkî rezîletlerden uzak durma”⁷⁹ hâli dikkate alınırsa özellikle hüküm bakımından “haram” ve “tahrîmen mekruh” kategorisine giren ahlâkî fiillerin adâlet vasfını da düşürdüğü rahatlıkla ifade edilebilir.

Adâlet vasfını düşüren hususlarla ilgili mezhepler arasında ihtilafı olan görüşlere ilişkin pratik bir noktanın daha hatırlatılması faydalı olabilir. Bilindiği üzere mezheplerin teşekkülünden itibaren başta Hanefî mezhebi olmak üzere resmi mezhep uygulaması, söz konusu teorik ihtilafları pratikte ortadan kaldırmaktadır. Böylece yürürlükteki mezhebe göre adâlet vasfını ortadan kaldırdığı tespit edilen fiiller, hukukun

⁷⁵ Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-hükkâm*, 4/3003-3005; Bilmen, *Istılahat-ı Fıkhiyye*, 8/130; Sadrettin Buğda, “İslam Hukukuna Göre Murûet/Mürüvvet”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 30 (2022), 276.

⁷⁶ Merginânî, *el-Hidâye*, 3/101.

⁷⁷ Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-hükkâm*, 4/3003.

⁷⁸ Apaydın, “Şahit”, 38/281.

⁷⁹ İbn Rüşd, *el-Beyân ve't-taḥşîl*, 10/81.

uygulayıcısı olan kadılar ve görevlendirdikleri mahkeme çalışanları vasıtasıyla tespit edilerek uygulanmakta ve hukuki uygulama açısından istikrar sağlanmaktadır. Dolayısıyla pratikte bir mezhep görüşüyle amel edildiği için teorik ihtilaflar, hukuki pratik açısından bir sorun teşkil etmemektedir.⁸⁰

4. Bir “Medenî Müeyyide” Olarak “Adâlet Vâsfından Yoksunluk Hâli”

“Müeyyide” kavramı, modern bir hukuk tabiri olarak son dönem fıkıh çalışmalarında “insanları şeriatın aslî hükümlerine (insanlar arasındaki ilişkileri düzenleyen emir ve yasaklara) itaate sevk etmek üzere konulmuş olan tedbirler”⁸¹ yahut “kişinin belirli bir şekilde davrandığı veya davranmadığı takdirde karşılaşılabilecek sonuç ve bu sonucu bilmenin sağladığı zorlayıcı güç”⁸² şeklinde tanımlanmaktadır. Müeyyidelerin temel özelliği “aslî hukuk kurallarına itaati sağlaması ve bu kuralları koruma altına alması” olarak ifade edilmektedir.⁸³ Türleri bakımından müeyyideler; daha genel bir yaklaşımla tabîî, vicdânî, sosyal, dinî ve hukuki müeyyide gibi kısımlara ayrılabilir da, fıkıh ilminde ortaya konulan hükümler manzumesi açısından şer’î müeyyideler tergebî (özendirici) ve terhîbî (caydırıcı) müeyyide kısımlarına ayrılmakta; terhîbi olan müeyyideler ise medenî (hukuki) ve cezaî (te’dîbî) müeyyide kısımlarına ayrılmaktadır.⁸⁴ Bir müeyyide olup olmadığı tartışmalı olan mükâfatın, müeyyidede bulunan yaptırım anlamına ve hukukun temel vasfı olan cebrîlik özelliğine ters düştüğü ifade edilmekle beraber sonuç itibarıyla hukuk kurallarına uymayı sağlayan itici bir güç olduğundan müeyyide kapsamında da görülebilmektedir.⁸⁵ Nitekim tergebî müeyyide olarak adlandırılan müeyyide türü esasen maddi yahut manevi bir mükâfat niteliği arz etmektedir.⁸⁶ Dolayısıyla caydırıcı (terhîbî) nitelikte olan ve müeyyide tabiriyle çoğunlukla kast edilen türün, cezaî ve medenî (hukuki) müeyyide şeklinde iki kısmı bulunmaktadır. Öte yandan fıkıhın özellikle diyânî hüküm boyutu açısından caydırıcılık/günah veya özendirme/sevap yönü ise manevi müeyyide şeklinde nitelendirilmektedir.⁸⁷

“Medenî müeyyide” şeklinde ifade edilen müeyyide türünün tipik örnekleri olarak zikredilen, akitlerde aranan bazı şartlara riayet edilmediği takdirde akdin hukuken fâsid veya bâtil olarak nitelendirilmesi yahut bir başkasının onayına ihtiyaç duyması

⁸⁰ Atar, *İslam Adliye Teşkilatı*, 229.

⁸¹ Mustafâ Ahmed ez-Zerkâ, *el-Medhalü'l-fıkhıyyü'l-‘âm* (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 2004), 2/666, 667; Vehbe ez-Zühaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî ve edilletüh* (Dımaşk: Dâru'l-Fıkr, ts.), 4/3137.

⁸² İbrahim Kâfi Dönmez, “Müeyyide”, *Fıkıh ve Fıkıh Tarihi İncelemeleri* (Ankara: İSAM Yayınları, 2015), 81.

⁸³ Zerkâ, *el-Medhal*, 2/667; Zühaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, 4/3137; Dönmez, “Müeyyide”, 81.

⁸⁴ Zerkâ, *el-Medhal*, 2/671, 672; Zühaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, 4/3138, 7/5297; Dönmez, “Müeyyide”, 85-87.

⁸⁵ Dönmez, “Müeyyide”, 83, 84.

⁸⁶ Zerkâ, *el-Medhal*, 2/667, 668; Zühaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, 4/3137.

⁸⁷ Dönmez, “Müeyyide”, 86, 87.

hâlinde mevkuf olması veya akdin bağlayıcı olmaması hâlinde gayr-i lâzım olarak nitelendirilmesi⁸⁸ son tahlilde hukuk nazarında yapılan işlemin itibara alınmayıp geçersiz sayılması yahut istenen sonuca ulaştırmaması ve böylece kişilerin hukukun aradığı şartlara uygun davranmaya zorlanması mantığına dayanmaktadır.⁸⁹ Hukukun aradığı şartların bulunması durumunda ise yapılan işlemin geçerli (sahih) oluşu ve bunun sonucunda hukuki işlemle amaçlanan sonucun gerçekleştiğinin hukuken tanınması ve desteklenmesinin ise bir nevi hukuki/medenî mükâfat niteliği taşıdığı anlaşılmaktadır.⁹⁰ Öte yandan gasp, itlâf gibi haksız fiillere ilişkin cezaî müeyyideler dışında söz konusu olan damân (tazminat) yahut alacaklının hakkının korunmasına yönelik hacir, haciz gibi tedbirler de medenî müeyyideler kapsamında değerlendirilmektedir.⁹¹ Dolayısıyla cezaî müeyyidelerle ilaveten medenî müeyyideler de insanları hukuk kurallarına uygun davranmaya ve başkalarının hakkına riayet etmeye zorlamaktadır. Medenî müeyyidelerin mahiyetine ilişkin bu girizgâhtan sonra “adâlet vasfından yoksunluk” hâlinin müeyyide ile ilişkisi noktasında şu değerlendirmelerin yapılması mümkündür:

Medenî müeyyideler için tipik örnek teşkil eden, hukuki işlemlerde şer’î bir eksikliğin bulunması nedeniyle akdin hukuk nazarında tamamen veya kısmen tanınmaması hâli ile kişinin adâlet vasfından yoksun olduğuna hükmedilmesi arasında aynı mantıksal örgünün bulunduğu söylenebilir. Zira bir akdin hukuken tanınmaması kişileri o akitle ilgili hukuk kurallarına uymaya zorladığı için bir müeyyide olarak nitelendirilmekte iken,⁹² kişinin âdil olmayıp fâsık olduğuna hükmedilmesi ise İslâm’ın itikadî, amelî ve ahlâkî hükümlerinin birçoğuna riayet etmeye zorlamaktadır. Şöyle ki, adâletin, şahitlik başta olmak üzere bütün kritik kamu görevlerinin yerine getirilebilmesi, insanların itibarlı görevlere atanabilmesi ve bu görevleri sürdürebilmesi için temel şart olup bu vasıftan yoksunluk hâlinde ise bu görevlerin ifasının mümkün olmaması insanları en azından şeklen İslâm’ın ahkâmına uygun hareket etmeye zorlamaktadır. Zira -örneğin şartlarında bir eksiklik bulunan akit hukuken geçersiz sayıldığı gibi- adâlet vasfını taşımadığına hükmedilen bir insan da hukuk nazarında adeta “kişi” yerine konulmayıp geçersiz/yetersiz sayılmaktadır. Akitlerde aranan şartlara riayet etmediği takdirde akdin geçersiz olacağını bilmesinin kişiyi akdin şartlarına riayet etmeye zorlaması bir müeyyide olarak değerlendirildiği gibi,⁹³ aynı mantıksal örgü çerçevesinde kişiyi âdil olmaksızın çıkaracak fiilleri işlediği takdirde hukuk nazarında adeta itibarını kaybedeceğini

⁸⁸ Zerkâ, *el-Medhal*, 2/670, 671; Zühayfî, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, 4/3138; Dönmez, “Müeyyide”, 88.

⁸⁹ Zerkâ, *el-Medhal*, 2/670.

⁹⁰ Dönmez, “Müeyyide”, 88.

⁹¹ Dönmez, “Müeyyide”, 89.

⁹² Zerkâ, *el-Medhal*, 2/670.

⁹³ Dönmez, “Müeyyide”, 88.

bilmesinin de çok ciddi bir hukuki/medenî müeyyide olduğunu söylemek mümkün gözükmektedir.

Bu durumun kişileri dinin ahkâmına sadece şeklen riayet etmeye sevk edeceği ve samimiyet probleminde yol açacağı ileri sürülebilir ki esasında kişilerin en azından şeklen hukuka uygun davranmalarının sağlanması, hukuk düzeninin istikrarı açısından yeterli sayılabilir. Ancak adâlet vasfından yoksunluk hâlinin “medenî müeyyide” boyutuna ilaveten başka birçok boyutunun bulunduğu da söylenebilir. Şöyle ki; hukuki bir kararla âdil olmadığına hükmedilen kişinin din nazarındaki konumuna ilişkin toplumun genelinin algısı da olumsuz olacağı için bu durumun bir tür sosyal müeyyideye dönüşeceği, ayrıca bir Müslüman açısından içsel vicdani müeyyideyi de harekete geçirebileceği, yine ahirete yönelik manevi müeyyide boyutunda da hayli etkili olacağı söylenebilir. Öte yandan âdil olma hâlinde ise kişiyi birçok görevi yerine getirebilme yetkinliğinin sağlanması anlamındaki dünyevi/hukuki mükâfata ilaveten, dinin ahkâmına riayetinin samimiyeti oranında uhrevî/manevi mükâfat da beklemektedir. Zira adâletin bu denli önem arz eden bir vasfı olması, insanları dinin/hukukun emir ve yasaklarına gönüllü olarak itaat etmeye sevk etmekte ve bu yönüyle kişide adâlet vasfının bulunması dünyevi açıdan hukuki bir mükâfat anlamına da gelmektedir. Yine dinin emir ve yasaklarına itaatin ahirette sevap sonucunu doğurması açısından manevi bir mükâfat, bu vasfın yokluğunun ise dinin emir ve yasaklarını ihlal anlamı taşıması açısından manevi bir müeyyide niteliği de arz etmektedir.

Adâlet vasfından yoksunluk hâlinin, doğuracağı bütün bu “psikolojik müeyyideler” bir yana, şahitlik başta olmak üzere birçok görevin ifasında “hukuken yetersizlik” sonucunu ortaya çıkarması açısından bir “medenî müeyyide” olduğu rahatlıkla ifade edilebilir. Hatta bu müeyyidenin İslâm toplumuna nizam veren cezaî müeyyidelerden belki çok daha etkili olduğunu söylemek de mümkündür. Zira adâlet vasfından yoksunluk hâlinin hukuki bir müeyyide olarak tatbik edilmesi, toplumun kendiliğinden belirli bir noktaya gelmesinde kanaatimizce son derece önemli bir fonksiyon icra etmektedir. Şöyle ki; İslâm, yalnızca inanç ve ibadet hayatıyla ilgili değil, insan davranışlarının tamamına ilişkin düzenlemeler getirdiği için, hiç şüphesiz bir İslâm toplumunun bütünüyle teşekkülünden söz edebilmek, ancak İslâm hukuk sisteminin yürürlükte olduğu bir ortamın tasavvuruyla mümkün olabilir.⁹⁴ İslâm hukukunun yürürlük kazandığı bir ortamda ise insan davranışlarını ve genel olarak toplumu şekillendiren faktörlerin yanında İslâm ceza hukukunda ortaya konulan cezaî müeyyide sisteminin etkili olacağı söylenebilir. Zira İslâm hukukunda cezaların caydırıcılığı, ilk etapta toplumda nizam ve

⁹⁴ Zühaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, 1/32-35.

intizamı sağlayan birincil faktör olarak göze çarpmaktadır.⁹⁵ Ancak toplumsal düzenin devamı ve işleyişi açısından yalnızca cezaî müeyyidelerin caydırıcılığına dayalı bir sistemin yeterince devamlılık sağlayacağı söylenemez. Nitekim yeterli ahlâkî düzeye ulaşmamış insanların her hukuk sisteminde olduğu gibi sistemin açıklarını bulup toplumsal düzeni ihlal edebilecek yaklaşımlar sergilemeleri muhtemeldir. Ancak bilindiği üzere İslâm yalnızca hukuki kurallardan ve cezalardan da müteşekkil değildir. Zira İslâm'ın itikad ve ibadetlere ilişkin hükümleri ve ahlâkî kuralları da bulunmakta ve yine bütün bu hükümlerin bireysel ve toplumsal bazda içselleştirilebilmesi için, gerek çocuklar gerekse yetişkinler için İslâm bir eğitim sistemini de öngörmektedir.⁹⁶ Dolayısıyla bir İslâm toplumunda insanların gönüllü olarak İslâm'ın hükümlerini benimsemeleri ve Yüce Allah'ın rızasına uygun davranışlar sergilemeleri için birçok mekanizma bulunmakta ve bütünüyle toplumsal ve bireysel hayatın tanzimi bu çerçevede sağlanmaktadır. Temeli şahitlik ehliyeti bağlamında ele alınan adâlet vasfından yoksunluk hâli de kanaatimizce bu çerçevede oldukça etkili bir “medenî müeyyide” niteliği arz etmektedir.

Öte yandan toplumda âdil insanların bulunamaması hâlinde özellikle Hanefî mezhebinde kamu düzeninde devamlılığın ve hukuki istikrarın sürdürülebilmesi amacıyla bu medenî müeyyidenin hafifletilmesi eğiliminin bulunduğu anlaşılmaktadır. Esasen adâlet vasfından yoksunluk hâlinin bizatihi kendisi ile bu vasıftan yoksunluk hâlinin bir müeyyide olarak tatbikini birbirinden ayırmak gerekmektedir. Zira bazı durumlarda fâsıkın şahitliğinin, fetvasının veya verdiği yargı kararının geçerli kabul edilmesi⁹⁷ demek, müeyyide boyutunun hafifletilmesi anlamına gelmektedir. Ancak dikkat edilirse bu istisnai durumlarda dahi kişide adâlet vasfının yokluğuna hükmedilmekte ve kişi “fâsık” olarak nitelendirilmektedir ki bu durumun bizatihi kendisinin de aslında hafifletilmiş bir medenî müeyyide niteliği arz ettiği söylenebilir. Zira kişinin bu durumda şahitliğinin kabul edildiği varsayılsa dahi yine birçok kamu görevi için aranan temel şartı sağlayamamaktadır. Ayrıca bu durumun ortaya çıkardığı manevi müeyyide boyutunu da dikkatten uzak tutmamak gerekir. Dolayısıyla bütün boyutlarıyla adâlet vasfından yoksunluk hâlinin bir “medenî müeyyide” niteliği arz ettiğini söylemek kanaatimizce mümkündür.

Esasen şahitlik özelinde kişinin şahadetinin geçerli oluşunun, “bir tür değer ve saygınlık göstergesi” olarak algılandığı ifade edilmektedir.⁹⁸ Ancak bize göre adâlet

⁹⁵ Zerkâ, *el-Medhal*, 2/669.

⁹⁶ Çelebi, *İslam'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, 239-249.

⁹⁷ Merginânî, *el-Hidâye*, 3/101.

⁹⁸ Apaydın, “Şahit”, 38/281.

vasfının kişideki mevcudiyetine bağlanan sonuçlar “toplumsal itibar” sağlamaktan fazlasını ifade ettiği gibi, özellikle yokluğuna bağlanan sonuçlar bütünüyle İslâm toplumu etkilemektedir. Nitekim adâlet vasfından yoksunluk hâlinin İslâm hukukunun kamu düzenini sağlamasında etkin bir medenî müeyyide oluşuna ilaveten aşağıdaki çerçevede dahilinde İslâm iktisat sisteminde de etkili bir fonksiyon icra ettiği anlaşılmaktadır.

5. “Adâlet Vasfından Yoksunluk” Müeyyidesinin İslâm İktisat Sistemindeki Rolü

Bilindiği üzere batılı iktisat doktrininde “homo economicus” diye adlandırılan insan tipi sürekli kendi çıkarları doğrultusunda davranışlar sergileyerek kazancını arttırmaya çalışan bir tipolojiyi ifade etmekte⁹⁹ ve bu türden bir ahlâkî anlayışa sahip insan tiplmesi gerek kapitalist gerekse marksist iktisadi sistemin temelini teşkil etmektedir.¹⁰⁰ Nitekim iktisadi teoriler insan davranışları neticesinde ortaya konulmakta ve insan unsuru olmaksızın herhangi bir iktisadi sistemin varlığından söz etmek, anlamsız olmaktadır.¹⁰¹

Meseleye İslâm iktisadı açısından bakıldığında, şu değerlendirmelerin yapılması mümkündür: Öncelikle İslâm iktisadı, bir sistem olarak temelini Kur’an ve sünnette ortaya konulan itikadî, fikhî ve ahlâkî hükümlere dayandırmaktadır.¹⁰² İslâm iktisadının idealize ettiği insanın temel vasıfları da hiç şüphesiz İslâm’ın temel kaynaklarında belirlenmiştir. Bu çerçevede özellikle Kur’an ve sünnette idealize edilen insanın temel vasıflarının mümin, muttaki ve güzel ahlâklı olmak¹⁰³ şeklinde ifade edilebilmesi mümkündür. Bu vasıfları kuşatan fıkıh terimi ise “adâlet” olmaktadır. Zira fıkıh literatüründe âdil bir kimse olarak nitelendirilen kimsenin en başta mümin ve sahih bir itikada sahip olduğu, bunların yanı sıra farzları yerine getirip haramlardan kaçınması açısından muttaki olduğu ve mürûeti zedeleyen davranışlardan uzak durması açısından güzel ahlâklı olduğu anlaşılmaktadır. Şu hâlde İslâm’da idealize edilen insan âdil insan olup, kişide adâlet vasfı bulunduğu zaman dünyevî ve uhrevî açıdan birçok mükâfatı hak etmektedir. Adâlet vasfından yoksunluk hâli ise başta şahitlik olmak üzere birçok görevin ifasına engel olması açısından bir medenî müeyyide olarak ve aynı zamanda bir manevi müeyyide olarak toplumu âdil olmaya zorlamaktadır. Dolayısıyla İslâm iktisat

⁹⁹ Halil Seyidoğlu, *Ekonomik Terimler Ansiklopedik Sözlük* (İstanbul: Güzem Can Yayınları, 2002), 263.

¹⁰⁰ Sabahattin Zaim, *İslâm Ekonomisinin Temelleri*, haz. Adem Esen - Turan Koç - Mustafa Yavuz Çakır (İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, ts.), 19, 20; Ahmet Tabakoğlu, *İslâm İktisadına Giriş* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2008), 34, 44.

¹⁰¹ Zaim, *İslâm Ekonomisinin Temelleri*, 19, 20.

¹⁰² Zaim, *İslâm Ekonomisinin Temelleri*, 31; Ali Muhyiddin el-Karadâğî, *el-Medhal ilâ iktisâdi'l-İslâmî* (Beirut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2013), 1/129, 139, 150, 164.

¹⁰³ el-Mü'minûn 23/1-10.

sisteminin canlı olarak işlediği bir ortamda insanlar gerek hukuki müeyyide boyutunun gerekse âdil olmanın dünyevi ve uhrevi mükâfatlarını dikkate alarak adâleti gönülden benimsemektedir.

Adâlet vasfını ortadan kaldıran fiillerden birçoğu doğrudan iktisadi hayata ilişkin olup aynı zamanda hukuki açıdan başka müeyyideleri de bulunan fiillerdir. Örneğin faizle iştiğal etmek, kumar oynamak, zekât vermemek¹⁰⁴ gibi doğrudan iktisadi hayatı etkileyen birçok fiil, adâlet vasfını düşürmektedir. Ayrıca şahitlik ehliyetini düşüren fiiller içerisinde zikredilen “haram yemek”¹⁰⁵ şeklindeki fiilin; haram kılınmış nesnelere yemek dışında, ticarete sahtekârlık ve karaborsacılık başta olmak üzere, hüküm itibarıyla haram (veya tahrimen mekruh) olan ve iktisadi hayatı çokça etkileyen birçok fiili de kapsamına aldığı rahatlıkla ifade edilebilir. Başta faiz yasağı olmak üzere bu tür fiillerin bütün çeşitleriyle İslâm toplumunda yasaklanmış oluşu ise İslâm iktisat sistemini diğerlerinden ayıran bir unsurdur. Bu durum, İslâm toplumunda gelir dağılımının bireysel ve sosyal adâleti sağlayacak şekilde gerçekleşmesini sağlamakta, refahın tüm topluma yayılmasını sağlayan büyük sistemsel farkları teşkil etmektedir.¹⁰⁶ İşte İslâm iktisadının bütün bu fonksiyonel ve sistemsel farklılıklarının İslâm toplumundaki tezahürü açısından, söz konusu gayrimeşru fiillere İslâm hukukunda getirilen cezaî müeyyidelerle ilaveten “adâlet vasfından yoksunluk” hâlinin bir “medenî müeyyide” olarak tatbiki büyük ehemmiyet arz etmektedir.

“Adâlet”, mahiyeti itibarıyla muhâkeme usulünde incelenen ve pratik sonuçları açısından “hukuki” nitelik arz eden bir vasıf olmakla birlikte, bu vasfı ortadan kaldıran fiiller arasında “ahlâkî” hükümler de yer almaktadır. Örneğin cimrilikle tanınmanın şahitlik ehliyetini düşürdüğü ifade edilmektedir.¹⁰⁷ Cimriliğin ise ahlâkî bir vasıf olduğu kuşkusuzdur. Öte yandan Kur’an-ı Kerim’de cimrilik ve israf birbirinin zıddı olarak nitelenmekte ve müminlerin cimrilik yapmadıkları gibi israftan da uzak olup dengeli bir yol tuttukları belirtilmektedir.¹⁰⁸ Buna göre cimriliğin yanı sıra israf, savurganlık, lüks düşkünlüğü gibi vasıfların da adâlet vasfını düşüren bir etkiye sahip olduğu ifade edilebilir. İslâm toplumunda çoğunluğu teşkil eden insanların âdil insanlardan oluşması hâlinde, cimriliğinden kaçınılması dolayısıyla harcamalar yeterli düzeyde yapılacağı için, ayrıca israftan kaçınılması sonucunda gereksiz tüketim de azalacağı¹⁰⁹ için, yetersiz

¹⁰⁴ *el-Fetâva'l-Âlemgîriyye*, 3/466, 467.

¹⁰⁵ *el-Fetâva'l-Âlemgîriyye*, 3/466.

¹⁰⁶ Karadâğî, *el-Medhal*, 133-136; Zaim, *İslâm Ekonomisinin Temelleri*, 34, 35.

¹⁰⁷ Zeylâî, *Tebyînü'l-ḥaḳâ'ik*, 4/227; Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-hükkâm*, 4/3003; Bilmen, *Istilahat-ı Fikhiyye*, 8/130.

¹⁰⁸ *el-Furkân* 25/67.

¹⁰⁹ Zaim, *İslâm Ekonomisinin Temelleri*, 72, 73; Tabakoğlu, *İslâm İktisadına Giriş*, 84, 85.

talep veya talep enflasyonu gibi sonuçlarla da karşılaşılmayacağı söylenebilir. Öte yandan ihtikâr, şehirlinin köylü adına alışverişi gibi yine âdil insanların yapmayacağı düşünülen gayrimeşru işlemlerin âdil bir toplumda yokluğu ise, iktisadi faaliyetlerin arz tarafındaki problemleri asgariye indirmesi beklenebilir. Ayrıca İslâm’da çalışmanın emredilmiş, dilencilğin ise yasaklanmış olması da üretim faktörlerinin tam istihdam seviyesine gelmesini sağlayacak önemli bir argümandır. Dilencilik ise yukarıda belirtildiği üzere şahitlik ehliyetini ortadan kaldıran fiiller arasında zikredilmektedir.

Yine İslâm ahlâkında övülen bir vasıf olarak diğerkâmlık (başkasını kendi nefesine tercih etmek) ve bunun zıddı olarak yerilen bencillik, doğrudan iktisadi açıdan karşılığı bulunan eylemleri ifade etmektedir.¹¹⁰ Her ne kadar adâlet vasfını düşüren vasıflar içerisinde “bencillik” şeklinde bir fiile rastlanmasa da “cimrilik” şahitlik ehliyetini düşüren fiiller arasında zikredilmektedir.¹¹¹ Bencillik ise esasında cimriliğin de belki temelini teşkil eden en olumsuz rezîletlerden biridir. Adâletin ahlâkî rezîletlerden uzak durmayı da kapsayan tanım dikkate alındığında bencilliğin de çeşitli tezahürleriyle adâlet vasfını düşürdüğü söylenebilir. Tam tersi olarak kapitalist iktisadın temelini teşkil eden homo economicus ise, sadece kendi menfaatini düşünen bencil bir karakteri ifade etmektedir.¹¹² Dolayısıyla “adâlet vasfından yoksunluk hâlinin” bir “medenî müeyyide” oluşu, İslâm iktisadının etkinliği ve sistemsel farklarının ortaya çıkışında önem arz etmektedir.

Şu hâlde İslâm iktisadının gerek sistemsel farklılıklarının gerekse iktisadi bir sistem olarak etkinliğinin gerçekleşmesinde, dayandığı en temel ilkelerden birinin “adâlet” vasfı olduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir. Esasen İslâm iktisadının dayandığı temel ilkelerden birinin “adâlet” olduğu bilinen bir husustur. Ancak İslâm iktisadi çalışmalarında “adâlet” tabiriyle kastedilen daha ziyade israfın bertaraf edilmesi, gelirin âdil bölüşümü, servet ve mülkiyetin yaygınlaştırılması gibi hedefleri ifade eden “sosyal adâlet” ve daha ziyade sözleşmelerde haksızlığa müsamaha gösterilmemesi anlamında “bireyler arası adâlet” olmaktadır.¹¹³ Ancak şahitlik ehliyetinin temelini teşkil eden adâlet vasfının da insan unsuru bakımından İslâm iktisadının en vazgeçilmez ilkelerinden birini teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Esasen İslâm iktisatçıları insan unsuruna da dikkat çekmiş, fakat kapitalist iktisattaki homo economicus tabirine nispetle

¹¹⁰ Tabakoğlu, *İslâm İktisadına Giriş*, 226.

¹¹¹ Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-hükkâm*, 4/3003.

¹¹² Tabakoğlu, *İslâm İktisadına Giriş*, 226, 404.

¹¹³ Zaim, *İslâm Ekonomisinin Temelleri*, 33, 34; Tabakoğlu, *İslâm İktisadına Giriş*, 84; Ebü'l-A'lâ Mevdûdî, *İslâm Ekonomisinin Temel İlkeleri*, çev. Mehmet Emin Asan (İstanbul: Çıra Yayınları, 2014), 375-377; Karadâğî, *el-Medhal*, 133-136.

“Müslüman insan (homo Islamicus)” tabirini kullanmışlardır.¹¹⁴ Bu noktada İslâm toplumunu şekillendiren çok önemli bir vasıf ve daha teknik bir tabir olarak “adâlet” vasfının altını çizmek kanaatimizce çok daha isabetli olacaktır.

Toplumun büyük kısmının âdil insanlardan oluştuğu bir İslâm toplumunda, İslâm iktisadının daha etkin olarak sosyal refahı ve adâleti gerçekleştirmesi beklenebilir. Zira her şeyden önce mali vâcibâtını ifa eden yani zekât, fitre, kurban gibi zorunlu ibadetlerini yerine getiren, ayrıca cimrilikten uzak şekilde infak alışkanlığı kazanmış, yine faiz ve kumar başta olmak üzere her türlü iktisadi yasaktan uzak duran, aynı zamanda iktisadi ahlâka da sahip olan ve yalnız kendi menfaatini değil bütün insanların menfaatini düşünen âdil bir toplum; İslâm’ın amaçlamış olduğu toplumsal düzenin gerçekleşmesine hizmet edeceği gibi, aynı zamanda İslâm iktisadının da somut olarak tesisini sağlamış olacaktır.

Öte yandan bir İslâm toplumunda adâlet vasfını taşımayan Müslümanların bulunması muhtemel olduğu gibi, bu vasma tamamen uzak olan gayrimüslimlerin/zimmîlerin de yaşama hakkı bulunmaktadır. Hatta Müslümanlar için müeyyide gerektiren birçok fiile zimmîler için izin dahi verilebilmektedir.¹¹⁵ Bu durumun İslâm iktisadının etkinliği açısından bir handicap oluşturduğu söylenebilir. Ancak toplumun genelinin âdil insanlardan oluşması hâlinde iktisadi alt yapının bu durumu tolere edebileceği anlaşılmaktadır. Nitekim İslâm tarihinin ilk asırlarında bu durum tamamıyla yaşanmış, ancak toplumda zekât verecek fakir bulunamayacak¹¹⁶ derecede sosyal refah toplumun geneline yayılmış, gelir dağılımında tam anlamıyla adâlet ve iktisadi etkinlik sağlanmıştır. Ancak şu hususu da belirtmek gerekir ki, adâlet vasfının pratikte İslâm hukukunun uygulandığı tarihî veya muasır bir ortamdaki ekonomik veriler üzerinde fiili etkisini tespit etmek bu makalenin değil, yapılacak başka çalışmaların konusunu teşkil etmektedir.

Sonuç

İslâm’ın inanç, amel ve ahlâk sistemini kuşatan temel esaslarından birini teşkil eden adâlet, “her hakkı sahibine teslim etmek” şeklindeki anlamından hareketle, fıkihta öncelikle “şeriatın bizatihi kendisi tarafından belirlenen hakları yargı yoluyla sahiplerine teslim etmek” şeklinde anlaşılmakta ve bu anlamıyla İslâm hukuk sisteminin de

¹¹⁴ Sabri Orman, *İslâmî İktisat, Değerler ve Modernleşme Üzerine* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 30; Zaim, *İslâm Ekonomisinin Temelleri*, 19, 20.

¹¹⁵ Merginânî, *el-Hidâye*, 3/47.

¹¹⁶ Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü'l-Envâl*, thk. Muhammed İmâre (Kahire: Dârü's-Selâm, 2009), 606; Mehmet Boynukalın, "Zekâtın Toplanması ve Dağıtımı İlk Kurumsal Tecrübeler (Hulefa-i Râşidîn Dönemi)", *Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 97, 98.

temel amacını teşkil etmektedir. Nitekim bu anlamıyla adâlet kamu otoritesinin ve yargı sürecine dâhil olan (şahitler dâhil) herkesin üzerine kesin bir vecibedir. Ancak İslâm, adâletin yine bu anlamıyla irtibatlı olarak hayatın her alanında kişide yerleşik bir karakter hâline gelmesini de emretmektedir. Şöyle ki, kişinin “adâlet vasfına sahip olması”, başta Yüce Allah’ın hakları olmak üzere her hak sahibine hakkını teslim etmesini gerektirmektedir. Nitekim şahitlerde yerleşik bir karakter olarak “adâlet” vasfının bulunması gerektiği kat’î delillerle sabit olup, bu vasfın mahiyeti ise “büyük günahlardan kaçınmak, küçük günahları devamlı olarak işlemekten sakınmak ve ahlâkî reziletlerden uzak durmak” şeklinde betimlenmektedir. Adâletin bu anlamı ve bu vasıftan yoksunluğa neden olan itikadî, amelî veya ahlâkî fiiller, fıkhîta şahitlik ehliyeti bağlamında açıklanmaktadır. Öte yandan İslâm hukukunda başta halifelik ve kadılık olmak üzere bütün kamu görevlerinde de adâlet vasfına sahip olmak temel bir şart olarak zikredilmektedir. Dolayısıyla fıkıh literatüründe bu anlamıyla adâlet vasfının İslâm toplumunda yaşayan her birey için temel bir hedef olduğu açıkça anlaşılmaktadır.

Modern bir hukuk tabiri olarak son dönem fıkıh çalışmalarında ortaya konulan “müeyyide” nazariyesine göre “medenî müeyyideler”, cezaî yaptırımlar dışında kalan ve insanları asli hukuk kurallarına uymaya zorlayan kuralları ifade etmektedir. Akitlerde aranan şartların tamamen veya kısmen bulunmaması hâlinde akdin de tamamen veya kısmen geçersiz olması hâli, medenî müeyyideler için tipik örnek olarak zikredilmektedir. Buna göre bir akdin fâsid yahut bâtıl olması hâli bir medenî müeyyide olarak değerlendirilmektedir. Fıkıh literatüründe adâlet vasfıyla ilgili ortaya konulan genel çerçeveden hareketle “adâlet vasfından yoksunluk” hâlinin, fesad/butlân hâlinde daha kuşatıcı bir medenî müeyyide örneği olduğunu söylemek kanaatimizce mümkündür. Nitekim şartlarını taşımayan bir akit İslâm hukuku nazarında adeta yok hükmünde sayılmakta ve bu durum kişileri yalnızca akitle ilgili fikhî hükümlere uygun hareket etmeye zorlamaktadır. “Adâlet vasfından yoksunluk” hâli ise başta şahitlik olmak üzere bütün kamusal görevler için “hukuki yetersizlik” ve bir anlamda “yok sayılma” anlamına gelmektedir. Bu durum ise kişileri İslâm’ın itikadî, amelî ve ahlâkî bütün hükümlerine güçleri nispetinde riayet etmeye (ve şayet bu fiilleri işleyecek olurlarsa derhal tövbe ederek tekrar adâlet vasfıyla kuşanmaya) zorlayan son derece etkili bir medenî müeyyide olduğunu söylemeyi mümkün kılmaktadır.

İslâm iktisadı, fıkıhın tatbik edildiği her dönemde fiilen tatbik edilen bir iktisadi sistem olmakla birlikte, modern dönemde ortaya çıkan ve fıkhîtan ayrı bir sosyal bilim dalı olarak çerçevesi çizilmeye çalışılan bir disiplindir. İslâm iktisadı çalışmalarında genellikle batılı iktisadi anlayışlardan sistemsel farklılıklar ve İslâm’da etkin bir iktisadi sistem ortaya konulmuş olmasının temel dinamikleri üzerinde durulmaktadır. Örneğin

faiz yasağı ve zekât müessesesi gibi sistemsel farklılıklar, ayrıca İslâm'ın emir ve yasaklarına riayet eden "Müslüman insan" modeli, iktisadi sistemi ayakta tutan temel hususlar olarak zikredilmektedir. Bu makalede ulaşılan sonuca göre İslâm hukuk sisteminde etkin bir medenî müeyyide olarak tatbik edildiği ve İslâm toplumunun teşekkülünde kritik önem arz ettiği anlaşılan "adâlet vasfından yoksunluk hâli", İslâm iktisadının sistemsel farklılıklarının teşekkülünde ve etkin bir iktisadi sistem oluşunda da büyük bir rol oynamaktadır. Esasen İslâm iktisadında adâletin, gerek bireyler arası sözleşmelerde haksızlığa müsamaha gösterilmemesi, gerekse toplumsal gelir ve refahın âdil paylaşımı bağlamında temel bir umde olduğu bilinen bir husustur. Ancak bizim ulaştığımız neticeye göre, adâlet vasfından yoksunluk hâlinin bir medenî müeyyide olarak tatbiki, genelde İslâm toplumunun özelde ise İslâm iktisadını ayakta tutan "insan" faktörünün "adâlet" vasfıyla kuşanmasına vesile olması bakımından ayrı bir ehemmiyet arz etmektedir. Dolayısıyla İslâm iktisadı çalışmalarında insan modelini ifade etmek üzere, batılı iktisadın homo economicus tabirinden hareketle ihdas edilen "Müslüman insan" tabirinin yerine daha teknik ve yerli bir tabir olarak "âdil kişi" veya "âdil toplum" gibi tabirlerin kullanılması bizce daha isabetli olacaktır. Zira İslâm iktisadına rengini veren, sıradan Müslüman değil, âdil Müslümandır.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur./It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Çıkar Çatışması/Competing Interests: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder./The author declare that have no competing interests.

Finansman/Funding: Yazar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder./The author acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça

Ahmed Muhammed Şâkir. *el-Bâ'isü'l-ḥaşiş şerḥu İhtişâri 'ulûmi'l-ḥadîş*. Riyad: Dâru'l-Keyân, 2005.

Akgündüz, Ahmet. "Hâkim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/182-183. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

'Alî el-Kârî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn. *Fetḥu bâbi'l-'inâye bi-şerḥi'n-Nuḳāye*. nşr. Muhammed Nizâr Temîm - Heysem Nizâr Temîm. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Erkâm b. Ebi'l-Erkâm, 1418.

- Ali Haydar Efendi, Hocaeminefendizâde. *Dürerü'l-hükkâm şerhu Mecelleti'l-ahkâm*. 4 Cilt. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 2017.
- Apaydın, H. Yunus. “Şahit”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/278-283. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Aristoteles. *Politika*. çev. Mete Tunçay. İstanbul: Remzi Kitabevi, 5. Basım, 2000.
- Aslan, Nasi. “Adalet Medeniyeti Üzerine”. *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 28 (2016), 9-27.
- Atar, Fahrettin. “Azil”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/326-327. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Atar, Fahrettin. *İslâm Adliye Teşkilatı Ortaya Çıkışı ve İşleyişi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 6. Basım, 2020.
- Atar, Fahrettin. *İslâm Yargılama Hukukunun Esasları*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2017.
- Baçoğlu, Tuncay. “Tezkiye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/77-79. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Bekdemir, Sezai. “İslâm Hukukunda Fâsığın Haber ve Şâhitliğinin Geçerliliği Meselesi”. *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (2021), 195-224.
- Bilge, Necip. *Hukuk Başlangıcı Hukukun Temel Kavram ve Kurumları*. Ankara: Turhan Kitabevi, 2006.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukuk-i İslâmiye ve Istılahat-ı Fikhiyye Kamusu*. 8 Cilt. İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi, ts.
- Boynukalın, Mehmet. “Zekâtın Toplanması ve Dağıtımı İlk Kurumsal Tecrübeler (Hulefa-i Râşidîn Dönemi)”. *Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları*. 91-113. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.
- Buğda, Sadrettin. “İslam Hukukuna Göre Murûet/Mürüvvet”. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 30 (2022), 261-286.
- Buhârî, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmi'u's-şâhih*. nşr. Mustafa Dîb el-Bugâ. 7 Cilt. Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 1414.
- Çağrı, Mustafa. “Adâlet (Ahlâk)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/341-343. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Çelebi, Ahmed. *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*. çev. Ali Yardım. İstanbul: Damla Yayınevi, 3. Basım, 1998.
- Debûsî, Ebû Zeyd 'Ubeydullâh b. Ömer. *Tağvîmü'l-edille fi'l-uşûli'l-fıkḥ*. nşr. Adnân el-Alî. Sayda-Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2006.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. “Müeyyide”. *Fıkḥ ve Fıkḥ Tarihi İncelemeleri*. 81-92. Ankara: İSAM Yayınları, 2015.

- Ebû 'Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm. *Kitâbü'l-Emvâl*. thk. Muhammed İmâre. Kahire: Dâru's-Selâm, 2009.
- el-Fetâva'l-Âlemgîriyye (el-Fetâva'l-Hindiyye)*. 6 Cilt. Bulak: el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emîriyye, 2. Basım, 1310.
- Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2. Basım, 2005.
- Eryarsoy, M. Beşir. *İslâm Devlet Yapısı*. İstanbul: Beka Yayıncılık, 3. Basım, 2013.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *el-Müstaşfâ min 'ilmi'l-uşûl*. nşr. Nâcî es-Suveyd. 2 Cilt. Sayda-Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2008.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *el-Vasîf fi'l-mezheb*. thk. Ahmed Mahmûd İbrâhim - Muhammed Muhammed Tâmir. 7 Cilt. Kahire: Dâru's-Selâm, 1417.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*. thk. Seyyid 'Imrân. 5 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2004.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed. *Nüzhetu'n-nazar şerhu Nuḥbeti'l-fiker*. nşr. Ebu Ubeyde el-Ala b. Muhammed b. Abdülgani. Fâriskûr: Dâru İbn Receb, 2006.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrerem. *Lisânü'l-'Arab*. Beyrut: Dâru Sâdır, 3. Basım, 1414.
- İbn Rüşd, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed. *el-Beyân ve't-taḥşîl*. thk. Muhammed Haccî vd. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2. Basım, 1408.
- İbn Rüşd, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed. *el-Muḥaddimât*. nşr. Zekeriya Umayrât. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.
- İsfahânî, er-Râgıb. *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*. ed. Safvân Adnân Dâvûdî. Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 2. Basım, 2002.
- Karadâğî, 'Alî Muhyiddin. *el-Medḥal ilâ iktisâdi'l-İslâmî*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2. Basım, 2013.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâlî*. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Basım, 2011.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Kitâbü't-Tevhîd*. thk. Fethullah Huleyf. İskenderiye: Dâru'l-Câmîati'l-Mısriyye, ts.
- Mâverîdî, Ebû'l-Hasen 'Alî b. Muhammed b. Habîb. *el-Aḥkâmü's-sulṭâniyye*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, ts.
- Mergînânî, Ebû'l-Hasen Burhânüddîn 'Alî b. Ebî Bekr. *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedî*. nşr. Muhammed Adnân Dervîş. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Erkâm b. Ebî'l-Erkâm, ts.
- Mevdûdî, Ebû'l-A'lâ. *İslâm Ekonomisinin Temel İlkeleri*. çev. Mehmet Emin Asan. İstanbul: Çıra Yayınları, 2014.
- Nesefî, Ebû'l-Berekât Hâfızüddin 'Abdullah b. Ahmed. *Metnü'l-Menâr fi uşûli'l-fikh*. nşr. Ahmed 'Abdulmelik 'Abdurrahman es-Sa'dî. Dimaşk: Dâru Sa'diddîn, 2010.

- Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfızüddin 'Abdullah b. Ahmed. *Tefsîrü'n-Nesefî (Medârikü't-tenzîl ve haqâ'îku't-te'vil)*. 3 Cilt. Dımaşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 4. Basım, 2008.
- Orman, Sabri. *İslâmî İktisat, Değerler ve Modernleşme Üzerine*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2014.
- Râfi, 'Abdülkerîm b. Muhammed b. 'Abdilkerîm. *el-'Azîz şerhu'l-Vecîz*. nşr. 'Alî Muhammed İvaz, Âdil Ahmed 'Abdülmevcûd. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1417.
- Râzî, Ebü Abdillâh Fahrüddîn Muhammed. *Mefâtîhu'l-ğayb (et-Tefsîrü'l-kebir)*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 3. Basım, 1420.
- Serahsî, Ebü Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl. *Kitâbü'l-Mebsût*. thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail. 30 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 3. Basım, 2009.
- Seyidoğlu, Halil. *Ekonomik Terimler Ansiklopedik Sözlük*. İstanbul: Güzem Can Yayınları, 3. Basım, 2002.
- Skousen, Mark. *İktisadî Düşünce Tarihi Modern İktisadın İnşası*. çev. Mustafa Acar vd. Ankara: Adres Yayınları, 6. Basım, 2014.
- Tabakoğlu, Ahmet. *İslâm İktisadına Giriş*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2. Basım, 2008.
- Türk Hukuk Lûgatı*. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 3. Basım, 1991.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Fâsık”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/202-205. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yaylalı, Davut. *İslâm Hukukunda Şahitlerin Güvenilirlik Soruşturması*. Bursa: Yayıncı Yok, 1996.
- Yörük, Abdülhak Kemal. *Hukuk Felsefesi Dersleri*. İstanbul: Sönmez Neşriyat, 3. Basım, 1961.
- Zaim, Sabahattin. *İslâm Ekonomisinin Temelleri*. haz. Adem Esen - Turan Koç - Mustafa Yavuz Çakır. İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, ts.
- Zencânî, Ebü'l-Menâkıb Şihâbüddîn Mahmûd. *Tahrîcü'l-fürû' ale'l-uşûl*. thk. Muhammed Edib Sâlih. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1398.
- Zerkâ, Mustafâ Ahmed. *el-Medhâlü'l-fıkhiyyü'l-'âm*. 2 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 2. Basım, 2004.
- Zeylâ, Fahrüddîn Osmân b. 'Alî. *Tebyînü'l-haqâ'îk şerhu Kenzi'd-dekâ'îk*. 6 Cilt. Bulak: el-Matbaatü'l-Kübra'l-Ermîriyye, 1. Basım, 1314.
- Zühaylî, Vehbe. *el-Fıkhu'l-İslâmî ve edilletüh*. 10 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, ts.